

Л. Ярмол

Навчально-науковий інститут права та психології
 Національного університету “Львівська політехніка”,
 канд. юрид. наук, доц.
 кафедри теорії та філософії права

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ДУМКИ

© Ярмол Л., 2016

Проаналізовано загальнотеоретичні аспекти співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. Розкрито поняття, зміст таких феноменів, як “думка”, “погляди”, “свобода вираження поглядів”. Сформульовано пропозиції до законодавства України щодо проголошення свободи вираження поглядів людини.

Ключові слова: свобода вираження поглядів, свобода вираження думки, міжнародні документи, конституції, права людини.

Л. Ярмол

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СООТНОШЕНИЯ СВОБОДЫ ВЫРАЖЕНИЯ МНЕНИЯ И СВОБОДЫ ВЫРАЖЕНИЯ МЫСЛИ

Проанализированы общетеоретические аспекты соотношения свободы выражения мнения и свободы мысли. Раскрыто понятие, содержание таких феноменов, как “мысль”, “мнение”, “свобода выражения мнений”. Сформулированы предложения в законодательство Украины о провозглашении свободы выражения мнения человека.

Ключевые слова: свобода выражения мнения, свобода выражения мысли, международные документы, конституции, права человека.

L. Yarmol

THE GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTIC OF RELATIONSHIP BETWEEN FREEDOM OF EXPRESSION AND FREEDOM OF SPEECH

In the presented work the author has defined the general theoretical aspects of relationship between freedom of expression and freedom of speech. Describes the notion and sense of “speech”, “opinions”, “freedom of expression”. Also, formulated proposals for the law of Ukraine about proclamation of freedom of expression.

Key words: freedom of expression, freedom of speech, international documents, constitutions, human rights.

Постановка проблеми. У системі прав людини важливе місце посідають такі можливості, як свобода вираження поглядів та свобода вираження думки. У Декларації прав людини і громадянина

Франції (1789) зазначено, що вільне вираження думок і поглядів – одне з найдорогоцінніших прав людини (ст. 11).

Свободу вираження поглядів та свободу вираження думки можна розглядати у двох аспектах: як природні права людини і як суб'єктивні юридичні права. Як природні права зазначені можливості, вважаємо, знайшли своє відображення і в основних міжнародних документах з прав людини, оскільки останні втілюють найкращі здобутки, досягнення людства. Як суб'єктивні юридичні права, свобода вираження поглядів та свобода вираження думки проголошені в конституційно-правових актах та в інших джерелах права конкретних держав.

В основі зазначених свобод такі важливі обов'язкові елементи свідомості людини, як думка та погляди.

Аналіз дослідження проблеми. Загальнотеоретичні та інші правові аспекти свободи вираження думки, поглядів людини досліджували провідні вітчизняні та зарубіжні науковці: О. Жуковська, Є. Захаров, С. Кравченко, Н. Кушакова, В. Лутковська, М. Маковей, М. Муратов, Е. Тітко, С. Шевчук, О. Чефранова та інші.

Дослідження природи думки, поглядів, взаємозв'язку між ними та з іншими компонентами (елементами) свідомості знаходимо у роботах філософів-класиків: Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Г. Гегеля, Р. Декарта, Д. Локка, І. Канта, Ж. Г. Тарда, Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, Д. Юма та інших. Теоретичні положення цих філософів істотно вплинули на розуміння таких феноменів, як “думка” та “погляди” у сучасній філософії.

Сучасні науковці теж зробили чималий внесок у дослідження аналізованих концептів. Філософські, психологічні, соціологічні, логіко-лінгвістичні дослідження таких феноменів, як погляди та думка, здійснили: Б. Ардентов, О. Александрова, О. Боровков, М. Білалов, Б. Грушин, М. Горшков, М. Дмитровська, Б. Єрунов, О. Клевакіна, А. Нехаєв, В. Ніколко, В. Петрушенко, С. Рубінштейн, А. Токарська, О. Уледов, В. Шинкарук, О. Якуба та інші вчені.

Метою дослідження є аналіз теоретико-правових аспектів співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки і формулювання пропозицій щодо їх проголошення в законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Поняття, зміст таких феноменів, як думка, погляди, мають важливе теоретико-правове значення для розуміння свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. Розглянемо зазначені феномени.

Поняття, зміст думки. Згідно з тлумачними словниками української мови, семантика лексеми така: Думка – це 1. Продукт мислення, результат міркування. 2. Припущення, передбачення, погляд, позиція. 3. Знання, досвід у якійсь галузі. 4. Відображення дійсності у свідомості; процес мислення [25, с. 272].

Б. Ардентов зазначив, що в індоєвропейських мовах споконвічно група слів, однокорінних зі словом “думка”, пов'язувалась з внутрішнім життям людини – з її переживаннями, почуттями, уявленнями про навколишній світ і, врешті, з мовою, словом, тобто пов'язувалась з мисленням [1, с. 5].

В енциклопедіях, словниках із психології знаходимо такі визначення поняття думки.

- Думка – окрема, але складна ідея, судження і т. д. [2, с. 468].
- Думка – основна одиниця, “клітинка” мислення. В думці знаходить вираження процес розуміння навколишнього світу, інших людей і самого себе. В основі думки – відображення таких фундаментальних ознак явищ, як їхня схожість і сумісність у часі й просторі [23, с. 222].
- Думка – результат продуктивного мислительного акту, виражений у формі судження і умовиводу [6, с. 246].

Отже, з позицій психології думка є основною одиницею мислення людини, за допомогою якої здійснюється пізнання навколишнього світу, людей і самої особистості. Думка може мати форму ідеї, судження, умовиводу тощо.

Найбільш детальні та ґрунтовні дослідження феномену думки здійснили учені у галузі філософії.

Погоджуємося з професором В. Петрушенком, що думка – це основна форма здійснення ментальних актів людини, таких як пізнання, міркування, оцінювання, планування, вирішення життєвих проблем. Провідна особливість думки – це її зв'язок із предметним змістом свідомості; думка забезпечує оперування цим змістом у сфері інтелектуального споглядання [21, с. 64].

Австро-англійський філософ Л. Вітгенштейн (1889–1951), один із засновників аналітичної філософії, зазначав, що “логічний образ фактів є думка... Думка містить можливість такого стану речей, який в ній мислиться. Те, що мислимо, також можливо. Ми не можемо мислити нічого нелогічного, бо інакше ми повинні були б нелогічно мислити” [4, с. 31–36]. Отже, учений пов'язував думку з логічним мисленням.

Розглянемо інші філософські трактування цього ключового питання, зокрема: думка – результат, продукт процесу мислення у формі судження чи поняття, який відображає загальне у масі одиничних речей, фіксує суттєве, закономірне у багатоманітні явищ навколишнього світу [9, с. 366]. В іншому джерелі стверджують, що думка – це акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея. Висхідною формою процесу мислення є судження [29, с. 176].

Наведені трактування поняття думки подібні до вищезазначених її понять, поданих у джерелах з психології. Однак з позиції філософії виокремлюється ще одна форма думки – поняття.

Отже, думка може виражатися у формі судження, умовиводу, поняття, ідеї тощо. Погоджуємося з В. М. Ніколком, що судження є одним із основних видів думки поряд з поняттям і умовиводом; входить у трійку самостійних і не зведених один до одного і ні до чого іншого видів думок [20, с. 71].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що думка – це основна категорія мислення. Підтримуємо позицію тих учених, котрі вважають, що в думку входять такі форми (види) мислення, як судження, поняття, умовивід.

Поняття, зміст поглядів людини. Відповідно до тлумачних словників сучасної української мови “погляд – це думка, судження про що-небудь” [3, с. 1004]; “погляд – це думка, міркування” [17, с. 212].

Серед учених різних галузей наук (філософії, психології, логіки, соціології тощо) нема однастайності щодо визначення поняття поглядів людини та їх співвідношення з іншими спорідненими феноменами. Так, в енциклопедії М. Єнікеєва із загальної і соціальної психології стверджується, що погляд – це думка, пропонована без достатнього обґрунтування [6, с. 243]. В іншому джерелі знаходимо фактично таке саме визначення. Погляд – це думка, пропонована без достатнього обґрунтування, ще нібито офіційно не прийнята, не апробована даними фактичної перевірки [9, с. 352].

В енциклопедичному словнику з філософії стверджується, що погляд – один із важливих проявів суспільної та індивідуальної свідомості, сукупність пов'язаних між собою суджень, які містять приховане чи явне ставлення, оцінку будь-яких явищ, процесів, подій і фактів дійсності [28, с. 511].

Комплексний аналіз філософських аспектів поглядів у системі людського пізнання здійснив Б. Єрунов. Учений зазначав: якщо розглядати формування погляду у пізнавальному процесі, то воно завжди пов'язане зі специфічним судженням. Специфічна особливість цього судження (погляду) полягає у тому, що воно ґрунтується на недостатніх і не повністю визначених даних. Також учений наголошував, що погляд – це специфічне ставлення до судження і саме судження [7, с. 8].

Підтримуємо позицію тих учених, які розглядають погляди як судження. Однак необхідно зауважити, що судження є і в основі знання, і в основі поглядів.

Судження, а, отже, і погляди – це одна із логічних форм мислення. Ю. Приходько і В. Юрченко зауважили, що судження є особливою формою вияву аналітико-синтетичної діяльності мозку. В судженні виявляється рух нашого мозку [22, с. 183].

Наявний і логічний підхід до тлумачення поняття: судження – форма думки, в якій стверджується чи заперечується що-небудь щодо предметів і явищ, їхніх властивостей, зв'язків і відносин, і яка має властивість виражати або істину, або неправду [9, с. 574].

Розвиває і уточнює семантику терміна психологічний аспект його змісту. Відомий психолог, філософ С. Рубінштейн (1889–1960) зазначав, що “...судження є результатом мислительної діяльності, котра приводить до встановлення певного відношення мислячого суб'єкта до предмета його думки і до суджень про цей предмет, що сформувалися в оточенні індивіда. Судження має у своїй основі діючий характер і обов'язково включає в себе соціальний аспект” [24, с. 385].

До характеристики необхідно ще додати й важливу структурно-синтаксичну особливість: судження граматично завжди виражається у формі речення. Судження не може існувати поза реченням [8, с. 31]. Отже, погляди людини також виражаються у формі речення, складного синтаксичного цілого, дискурсу.

Враховуючи вищенаведені положення, можна сформулювати авторське визначення поняття поглядів людини. На нашу думку, погляди людини – це судження людини щодо її ставлення та оцінювання ймовірного характеру теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності.

Отже, погляди людини, будучи судженнями, не є тотожними із думкою. Думка – ширше поняття, ніж погляди. Погляди людини як судження є окремим видом (формою) думки, але не єдиним.

Відповідно до вищенаведених тверджень про такі феномени, як думка та погляди, можемо зазначити, що свобода вираження думки – ширше поняття, ніж свобода вираження поглядів, оскільки проявляється у вираженні суджень (котрі є і в основі знання, і в основі поглядів), понять, умовиводів. Свобода вираження поглядів – це можливість людини виражати своє ставлення щодо теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або давати їм свою оцінку.

Важливе значення для розуміння свободи вираження поглядів та свободи вираження думки мають основні міжнародні документи з прав людини та конституції зарубіжних держав. Окрім того, зазначені документи є важливими правовими гарантіями забезпечення аналізованих можливостей людини.

Проголошення свободи вираження поглядів у міжнародних документах – це засаднича основа для оцінювання і трактування вищезазначених категорій. Свобода вираження поглядів проголошена в низці основних міжнародних документів з прав людини. Так, у Загальній декларації прав людини (ООН, 1948) зазначено, що “кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів (стаття 19).

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ООН, 1966) закріплено, що “кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів” (ч. 1 ст. 19); “кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір” (ч. 2 ст. 19).

Право на свободу вираження поглядів відображене і в основних регіональних документах з прав людини. Так, у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.) проголошено, що “кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств” (ч. 1 ст. 10).

У Декларації про свободу вираження поглядів та інформації (Ради Європи, 1982) закріплено, що свобода вираження поглядів та інформації є основоположним елементом принципів справжньої демократії, верховенства права й поваги прав людини (п. 1).

У Паризькій хартії для нової Європи (НБСЄ, 1990) відображено, що “без будь-якої дискримінації кожна людина має право на свободу вираження свого погляду”.

У Хартії основних прав Європейського Союзу (2000) також проголошено, що “кожна людина має право на свободу вираження свого погляду” (ч. 1 ст. 11).

В Африканській хартії прав людини і народів (1981) закріплено, що кожна людина має право виражати і поширювати свій погляд в межах закону (ч. 2 ст. 9).

Отже, в основних міжнародних документах з прав людини (всесвітнього, регіонального значення) проголошене право кожної людини на свободу вираження свого погляду.

Хочемо звернути увагу на те, що людина може бути виразником не лише власних поглядів, а й поглядів інших суб'єктів (певних груп, верств, спільнот, організацій тощо). В ідеалі погляди, які висловлює людина, повинні збігатись за змістом з поглядами цих суб'єктів. Особливо яскраво це проявляється, коли свої погляди виражають політичні лідери, громадські діячі, журналісти. Погоджуємося з Б. Грушиним, що громадський діяч, навіть виражаючи думку своєї “групової” спільноти, висловлює передусім власний, особистісний погляд, який може повністю збігатись з поглядом групи, але інколи може й істотно відрізнятись від нього [5, с. 170]. Тобто точність вираження поглядів інших суб'єктів завжди відносна, однак правова комунікація все-таки має своє законодавче забезпечення, як стверджує А. Такорська [26, с. 107–115; 27, с. 23].

Аналіз вищезазначених міжнародних документів з прав людини дає підстави стверджувати, що в них закріплено структурні елементи свободи вираження поглядів, а саме такі можливості:

- дотримуватися своїх поглядів;
- шукати будь-яку інформацію та ідеї;
- одержувати будь-яку інформацію та ідеї;
- поширювати будь-яку інформацію та ідеї.

Отже, згідно з міжнародно-правовими нормами, так звані інформаційні права людини входять у структуру свободи вираження поглядів.

Проаналізуємо також проголошення свободи вираження думки у міжнародних актах. Так, у Загальній декларації прав людини закріплено, що “кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком, в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів” (ст. 18).

Право на свободу думки, совісті та релігії проголошене також у ст. 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (ООН, 1965); ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ч. 1 ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981).

У Паризькій хартії для нової Європи закріплено, що “без будь-якої дискримінації кожна людина має право на свободу думки, совісті, релігії і переконань”.

Хартія Європейського Союзу про основні права проголошує, що “кожна людина має право на свободу, думки, совісті і релігії. Це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання, а також свободу сповідувати свою релігію чи дотримуватися переконань як індивідуально, так і спільно з іншими, публічним чи приватним способом, в богослужінні, врівненні і відправленні релігійних і культових обрядів” (ч. 1 ст. 10).

У Заключному акті НБСЄ (1975) зазначено, що “держави-учасниці будуть визнавати і поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх без розрізнення раси, статті, мови і релігії” (розділ VII).

Аналіз вищенаведених міжнародних документів дає підстави стверджувати, що свобода думки (правильніше – свобода її вираження) проголошена у поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань, а не зі свободою вираження поглядів. Право на свободу думки, совісті, релігії та переконань містить такі елементи (можливості), як: змінювати, сповідувати свою релігію чи переконання, дотримуватися переконань та інші.

Н. Лернер зазначив, що термін “переконання” у статті 18 Загальної декларації прав людини має особливе значення. Його вживання у статті 18 та у відповідних статтях інших документів (мають на увазі міжнародні) слід тлумачити лише у зв’язку із терміном “релігія”. Цей термін не стосується інших переконань – політичних, культурних, наукових чи економічних, що також потребують правового захисту, але не належать до царини, яку ми зазвичай окреслюємо словом “релігія”. Термін “переконання” введено до Загальної декларації прав людини для захисту нерелігійних переконань – таких як атеїзм чи агностицизм, а його значення остаточно було з’ясовано в ході дискусій щодо різноманітних документів, дотичних до релігійних прав [18, с. 126–127]. У результаті тривалих обговорень різними міжнародними органами було визнано, що формулювання “релігія чи переконання” охоплює теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні переконання [19, с. 3]. Також підкреслено, що терміни “релігія” (religion) та “переконання” (beliefs) слід розуміти широко і тому необхідно відкидати усякі спроби дискримінації релігії чи переконань на будь-якій підставі, зокрема й на тій, що така релігія є новою або її репрезентує релігійна меншина, котра є об’єктом ворожого ставлення з боку більшої релігійної спільноти. Як бачимо, термін “belief” перекладається як “переконання”. Зазначимо, що спершу його перекладали як “віра”, пізніше в документах з питань релігійних прав з’явилися й інші значення цього слова – вірування, віросповідання, переконання [18, с. 135].

Отже, міжнародні акти з прав людини, проголошуючи право на свободу думки, совісті, релігії та переконань, вкладають у їхній зміст (у широкому розумінні) свободу віри (віросповідання), насамперед релігійної.

На відміну від вищенаведених міжнародних актів, в Американській конвенції прав людини (1969) закріплено, що “кожна людина має право на свободу думки і вираження. Це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку, або художніх форм вираження чи іншими способами за своїм вибором” (ч. 1 ст. 13); “право на свободу вираження поглядів не може обмежуватися непрямыми методами або засобами, такими, наприклад, як зловживання державними чи приватними засобами контролю щодо газетного паперу, частот радіопередач або інвентарю, або обладнання, які використовуються при розповсюдженні інформації, або ж будь-якими іншими засобами, що створюють перешкоди для комунікації і поширення ідей і поглядів” (ч. 3 ст. 13). Отже, свобода вираження думки і свобода вираження поглядів у зазначеній конвенції поєднані й відображені в одній статті. Свободи ж совісті та релігії у конвенції стосується окрема стаття 12, у котрій не згадується про свободу думки.

Отже, в проаналізованих нами міжнародних документах, окрім Американської конвенції з прав людини, свобода вираження поглядів і свобода думки проголошуються окремо; свобода думки закріплена у поєднанні зі свободою совісті, релігії і переконань.

Якою ж є свобода вираження думки і свобода вираження поглядів у конституціях зарубіжних держав? Відповідно до міжнародних документів з прав людини, в багатьох конституціях держав світу, свобода вираження думки і свобода вираження поглядів також проголошені окремо. Наприклад, у Конституції Латвійської Республіки (1922) закріплено, що “кожен має право на свободу думки, совісті і релігійного переконання. Церква відокремлена від держави” (ст. 99); “кожен має право на свободу слова, котра включає в себе право вільного отримання, володіння і поширення інформації, вираження своїх поглядів. Цензура заборонена” (ст. 100) [11, с. 315].

У Конституції Болгарії від 12 липня 1991 року проголошено: “Кожен має право виражати і поширювати свій погляд у словесній формі – письмово чи усно, використовуючи звук, зображення чи будь-який інший спосіб” (ч. 1 ст. 39). Свобода совісті, свобода думки і вибір віросповідання закріплені у ч. 1 статті 37 зазначеної конституції [10, с. 400].

У Конституції Республіки Кіпр (1960) проголошено, що “кожен має право на свободу слова та його реалізацію будь-яким способом”.

Таке право охоплює свободу поглядів, отримання і передавання інформації та ідей, без втручання будь-якої влади незалежно від кордонів (ч. 1, 2 ст. 19).

У статті 18 Конституції Республіки Кіпр виокремлено свободу думки, зокрема, проголошено, що “кожен має право користуватися свободою думки, свідомості і совісті” [11, с. 216].

Є і конституції зарубіжних держав, в яких основну увагу приділено свободі вираження поглядів, а про свободу думки в них взагалі не йдеться.

Наприклад, у Конституції Коста-Ріки (1949) закріплено, що “усі мають право поширювати свої погляди в усній або письмовій формі, а також публікувати їх без попередньої цензури, однак несуть відповідальність у випадках і в порядку, встановлених законом, за зловживання, які можуть вчинити, користуючись цим правом (стаття 29). У частині 1 статті 28 зазначеної конституції проголошено, що “ніхто не може бути потурбований або переслідуваний за виклад поглядів або за дії, що не порушують закону” [15].

У Конституції Ісландії (1944) проголошено, що “кожен має право виражати свій погляд в пресі, але несе відповідальність за це в судовому порядку. Цензура і будь-які інші обмеження свободи преси ніколи не можуть бути встановлені” (ст. 72) [11, с. 27].

Ще демократичнішим у цій сфері є законодавство ФРН. В Основному законі Федеративної Республіки Німеччини (1949) закріплено: “Кожен має право вільно виражати і поширювати свій погляд усно, письмово і за допомогою зображень, а також безперешкодно отримувати інформацію із загальнодоступних джерел. Свобода друку і інформації за допомогою радіо і кіно гарантуються. Цензури не існує”. (ч. 1 ст. 5) [10, с. 581].

У Конституції Великого герцогства Люксембург (1868) проголошено, що свобода усного вираження поглядів з будь-яких питань і свобода друку гарантовані зі збереженням відповідальності за правопорушення, вчинені під час користування цими свободами. Цензура ніколи не може бути встановлена.... (ст. 24). Окремо у зазначеній конституції проголошена свобода вираження релігійних поглядів (ст. 19) [11, с. 404-405].

У Конституції Республіки Польщі (1997) проголошено, що “кожному забезпечується свобода вираження своїх поглядів, а також пошуку і поширення інформації” (ч. 1 ст. 54) [11, с. 694].

У Конституції Князівства Монако (1962) проголошено, що “свобода культів, їх публічне відправлення, а також свобода вираження своїх поглядів з будь-яких питань гарантовані, крім переслідування за правопорушення, вчинені у випадку користування цими свободами” (ч. 1 ст. 23) [11, с. 592].

Є і такі держави, котрі у своїх конституціях закріплюють свободу вираження думки, не наголошуючи на свободі вираження поглядів.

Так, у Конституції Федеративної Республіки Бразилія від 5 жовтня 1988 року проголошена “свобода на вираження думок; але анонімність забороняється” (п. IV ст. 5) [16].

У Конституції Домініканської Республіки (1966) закріплене невід’ємне право людини висловлювати думки без попередньої цензури. Також зазначено, що закон встановить санкції, котрі будуть застосовані до осіб, які посягають на гідність громадян, на соціальний порядок і громадський спокій (ч. 5 статті 6) [13].

У ч. 1 статті 14 Конституції Греції (1975) проголошено, що “кожен може виражати і поширювати свої думки усно, письмово або в пресі, дотримуючись законів держави” [10, с. 650].

У низці конституцій зарубіжних держав свобода вираження слова і свобода вираження поглядів проголошуються у поєднанні. Так, у Конституції України (1996 р.) проголошено, що “кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір” (ч. 1, 2 ст. 34). Подібні конституційні положення відображено і в інших конституційних документах.

У Конституції Киргизької Республіки від 5 травня 1993 року проголошено, що “кожен має право на свободу думки і погляду” (ч. 1 ст. 31) [14].

У Конституційному акті Канади 1982 р. закріплено, що “кожному належить свобода думки, переконань, поглядів і вираження, включаючи свободу преси та інших засобів комунікації” (п. b) ст. 2) [12].

У Конституції Князівства Ліхтенштейн (1921) зафіксовано, що “кожен має право вільно виражати свої погляди і викладати думки усно, в письмовій формі, в пресі чи шляхом зображень, в межах закону і вимог моральності; цензура може встановлюватися тільки щодо публічних виступів та виставок” (ст. 40) [11, с. 380].

У Конституції Республіки Молдова (1994) проголошено, що “кожному громадянину гарантується свобода думки, поглядів, а також свобода публічного вираження шляхом слова, зображення чи іншими можливими способами” (ч. 1 ст. 32) [11, с. 553].

Висновки. Аналіз міжнародних документів та конституцій низки держав світу дає підстави стверджувати, що свобода вираження думки і свобода вираження поглядів є окремими можливостями людини.

Вважаємо, що свобода вираження поглядів людини потребує окремого проголошення в Основному законі України, а не в поєднанні зі свободами думки, переконань, свободою слова (ст. 34 Конституції України). Таке формулювання розглядуваної свободи відповідає змісту основних міжнародних документів з прав людини. Окрім того, як уже зазначалося, поняття думки ширше, ніж поняття погляди. Вважаємо, що свобода вираження поглядів – це можливість людини виражати своє ставлення щодо теперішніх, минулих, майбутніх будь-яких явищ, подій, фактів, процесів дійсності або давати їм оцінку. Зазначена свобода є ознакою демократії, вона дає людині змогу оприлюднювати свою позицію, оцінку щодо різних питань державного та суспільного життя. Виражаючи погляди, люди досягають істини, виробляють, ухвалюють різноманітні рішення.

Свобода ж вираження думки у міжнародних документах з прав людини проголошується в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань.

У формулюванні свобод також треба враховувати, що юридичне право “не втручається” у внутрішню психічну сферу особистості, не регламентує її. Тому в нормативно-правових актах необхідно проголошувати свободи саме вираження окремих проявів свідомості.

У структурі свідомості людини, окрім поглядів, думок, важливе місце посідають й інші обов’язкові її складники: віра, знання, переконання, емоції, почуття, уявлення тощо. Взаємозв’язок поглядів людини із зазначеними феноменами свідомості, їхні співвідношення між собою потребують подальших розвідок у перспективі. Адже погляди, віра, переконання та інші елементи свідомості в основі низки прав людини, насамперед особистісних та й інших.

1. Ардентов Б. П. *Мысль и язык* / Б. П. Ардентов – Кишинев : Картия молдовеняскэ, 1965. – 85 с. 2. *Большой толковый психологический словарь* / Ребер Артур. Том 1 (А-О): пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2000. – 592 с. 3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728. 4. *Витгенштейн Л. Логико-философский трактат* / Витгенштейн Л. / перевод. с нем. и сверено с автор. англ. перев. И. Добронравовым и Д. Лахути; общая ред. и предисловие доктора филос. наук, проф. В. Ф. Асмуса. – М. : Издательство иностранной литературы, 1958. – 134 с. 5. Грушин Б. А. *Мнение о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения* / Б. А. Грушин – М.: Издательство полит. л-ры, 1967. – 400 с. 6. Еникеев М. И. *Энциклопедия. Общая и социальная психология* / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2002. – 560 с. 7. Ерунов Б. А. *Мнение в системе человеческого познания: курс лекций* / Б. А. Ерунов. – Ленинград, 1973. – 184 с. 8. Заздравнов А. П. *Логіка* / Заздравнов А. П., Коваль І. О. / Харк. нац. аграр. ун-т – Х., 2007. – 68 с. 9. Кондаков Н. И. *Логический словарь-справочник* / отв. ред. доктор филос. наук, проф. Д. П. Горский; Н. И. Кондаков. – М. : Наука 1975. – 720 с. 10. *Конституции государств Европы : В 3 т. Т. 1 / под общей ред. и со вступ. статьей директора Ин-та законодательства и сравнительного правоведения при правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова.* – М. : Норма, 2001. – 824 с. 11. *Конституции государств Европы : В 3 т. Т. 2 / под общей ред. и со вступ. статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при правительстве Российской Федерации Л. А. Окунькова.* – М. : Норма, 2001. – 840 с. 12. *Конституційний акт Канади 1982 р. [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=47>

13. Конституція Домініканської Республіки (1966) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitutions.ru/?p=86> 14. Конституція Киргизької Республіки від 5 травня 1993 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krugosvet.ru> 15. Конституція Коста-Ріки (1949) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=49> 16. Конституція Федеративної Республіки Бразилія від 5 жовтня 1988 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russobras.com/constitution.php> 17. Короткий тлумачний словник української мови : Близько 6750 слів / під ред. Д. Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Рад. шк., 1988. – 320 с. 18. Лернер Н. Релігійні права людини на основі документів ООН // Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти: У 2 т. – Львів : Свічадо, 2001. – Т. 2. – С. 117–179. 19. Ликвидация всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждения // Права человека: Серия исследований 2. – Нью-Йорк, 1989. – 100 с. 20. Николко В. Н. Современная формальная логика. Часть 1 : учеб. пособ. / Николко В. Н. – Симферополь : ИТ “АРИАЛ”, 2012. – 226 с. 21. Петрушенко В. Філософський словник : терміни, персоналії, сентенції / В. Петрушенко. – Львів : Магнолія 2006, 2011. – 352 с. 22. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навч. посіб. / Приходько Ю. О., Юрченко В. І. – К. : Каравела, 2012. – 328 с. 23. Психология: словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Р. Ярошевского – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с. 24. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. Т. I. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с. 25. Тлумачний словник української мови : понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / під ред. доктора філол. наук, проф. В. С. Калашиника. – 2-ге вид. випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – 992 с. 26. Токарська А. С. Комунікація у праві і правоохоронній діяльності / А. С. Токарська. – Львів, 2005. – 284 с. 27. Токарська А. С. Правові аспекти суспільної комунікації / А. С. Токарська. – Львів, 2008. – 144 с. 28. Философия : энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардирики, 2006. – 2006. – 1072 с. 29. Філософський енциклопедичний словник / ред. колегія: В. І. Шинкарук (голова редколегії), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов, П. Ф. Йолон, Г. П. Ковадло, А. М. Колодний та інші. – К. : Абрис, 2003. – 742 с.

REFERENCES

1. Ardentov B.P. Mysl' i yazyk [Thought and Language], Kishinev, “Kartya moldovenyaskie” Publ, 1965, 85 p. 2. Bol'shoi tolkovyi psikhologicheskii slovar' / Reber Artur. Tom 1 (A-O) [Large explanatory psychological dictionary], Moscow, Veche, AST Publ, 2000, 592 p. 3. Velykyi tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukraïns'koyi movy (z dod. i dopov.) / uklad. i hol. red. V.T. Busel. [Large Dictionary of Modern Ukrainian Language], Kyiv, Irpin, VTF “Perun” Publ, 2005, 1728 p. 4. Vitgenshtein L. Logiko-filosofskii traktat [Logical-Philosophical Treatise], Moscow, INOSTRANNOI LITERATURY Publ, 1958, 134 p. 5. Grushin Boris Andreevich. Mnenie o mire i mir mnenii. Problemy metodologii issledovaniya obshchestvennogo mneniya [Opinion of the univers and univers of thoughts. Problems of the methodology of research of public opinion], Moscow, Politicheskoi literatury Publ, 1967, 400 p. 6. Enikeev M. I. Entsiklopediya. Obshchaya i sotsial'naya psikhologiya [Encyclopedia. General and Social Psychology], Moscow, PRIOR Publ, 2002, 560 p. 7. Erunov B.A. Mnenie v sisteme chelovecheskogo poznaniya. Kurs lektzii [Opinion in the system of human knowledge. Lecture course], Leningrad, 1973, 184 p. 8. Zazdravnov A. P., Koval' I. O. Lohika [Logic], Kharkov, Khark. Nats. Ahrar. Un-t Publ, 2007, 68 p. 9. Kondakov N. I Logicheskii slovar'-spravochnik [Logical dictionary-directory], Moscow, “NAUKA” Publ, 1975, 720 p. 10. Konstitutsii gosudarstv Evropy : V 3 t. T. 1 / pod obshchei redaktsiei i so vstupitel'noi stat'ei direktora Instituta zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri pravitel'stve Rossiiskoi Federatsii L. A. Okun'kova. [The Constitutions of the European States], Moscow, “NORMA” Publ, 2001, 824 p. 11. Konstitutsii gosudarstv Evropy : V 3 t. T. 2 / pod obshchei redaktsiei i so vstupitel'noi stat'ei direktora Instituta zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri pravitel'stve Rossiiskoi Federatsii L. A. Okun'kova. [The Constitutions of the European States], Moscow, “NORMA” Publ, 2001, 840 p. 12. Konstytutsiynny akt Kanady 1982 r. [The Constitution Act of Canada 1982]. Available at: <http://worldconstitutions.ru/?p=47> (accessed 23.09. 2016). 13. Konstytutsiya Dominikans'koyi Respubliki (1966) [The Constitution of the Dominican Republic (1966)]. Available at: <http://constitutions.ru/?p=8> (accessed 22.09. 2016). 14. Konstytutsiya Kyrhyz'koyi Respubliki vid 5

travnya 1993 roku. [The Constitution of the Kyrgyz Republic from May 5, 199]. Available at: <http://www.krugosvet.ru> (accessed 21.09. 2016). 15. Konstytutsiya Kosta-Riky (1949). [The Constitution of Costa Rica (1949)]. Available at: <http://worldconstitutions.ru/?p=49> (accessed 19.09. 2016). 16. Konstytutsiya Federatyvnoyi Respubliki Brazyliya vid 5 zhovtnya 1988 roku. [The Constitution of the Federal Republic of Brazil from October 5, 1988]. Available at: <http://www.russobras.com/constitution.php> (accessed 18.09. 2016). 17. Korotkyy tлумachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy : Blyz'ko 6750 sliv / pid red. D.H. Hrynchyshyna. – 2-he vyd. pererob. i dopov. [Brief Dictionary of Ukrainian Language: About 6750 words], Kiev, Rad. shk. Publ, 1988, 320 p. 18. Lerner N. Relihiyni prava lyudyny na osnovi dokumentiv OON // Relihiyna svoboda i prava lyudyny: pravnychi aspekty: U 2 t. [The Religious rights based on UN documents], Lviv, Svichado Publ, 2001, T. 2, pp. 117–179. 19. Likvidatsiya vsekhn form neterpimosti i diskriminatsii na osnovi religii ili ubezhdeniya // Prava cheloveka: Seriya issledovaniy 2. [Elimination of all Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief], New York, 1989, 100 p. 20. Nikolko V. N. Sovremennaya formal'naya logika. Chast' 1 : uchebnoe posobie [The Modern formal logic], Simferopol, IT "ARIAL" Publ, 2012, 226 p. 21. Petrushenko V. Filosofs'kyy slovnyk : terminy, personaliyi, sententsiyi [Philosophical Dictionary: definitions, personalities, statements], Lviv, "Mahnoliya" 2006" Publ, 2011, 352 p. 22. Prykhod'ko Yu. O., Yurchenko V. I. Psykholohichnyy slovnyk-dovidnyk : navch. posibn. [Psychological Dictionary Directory: tutorial], Kiev, Karavela Publ, 2012, 328 p. 23. Psikhologiya. Slovar' / pod obshch. red. A. V. Petrovskogo, M. R. Yaroshevskogo – 2-e izd., ispr. i dop. [Psychology. Dictionary], Moscow, Politizdat Publ, 1990, 494 p. 24. Rubinshtein S. L. Osnovy obshchei psikhologii : v 2 T. T. I. [Fundamentals of General Psychology], Moscow, Pedagogika Publ, 1989, 488 p. 25. Tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy : ponad 12 500 stattey (blyz'ko 40 000 sliv) / pid red. doktora filolohichnykh nauk, prof. V. S. Kalashnyka. – 2-he vyd. vypr. i dop. [Dictionary of Ukrainian language, over 12 500 entries (about 40 000 words)], Kharkov, Prapor Publ, 2006, 992 p. 26. Tokars'ka A. S. Komunikatsiya u pravi i pravookhoronniy diyal'nosti [Communication of law and law-enforcement activity], Lviv, 2005, 284 p. 27. Tokars'ka A. S. Pravovi aspekty suspil'noyi komunikatsiyi [Legal aspects of the public communication], Lviv, 2008, 144 p. 28. Filosofiya : entsiklopedicheskii slovar' / pod red. A. A. Ivina. [Philosophy: Encyclopedic Dictionary], Moscow, Gardiriki Publ, 2006, 1072 p. 29. Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk /redaktsiyina kolehiya: V. I. Shynkaruk (holova redkolehiyi), Ye. K. Bystryts'kyy, M. O. Bulatov, A. T. Ishmuratov, P. F. Yolon, H. P. Kovadlo, A. M. Kolodnyy ta inshi. [Encyclopedic Dictionary of Philosophy] Kiev, Abrys Publ, 2003, 742 p.